

(əvvəli ötən saylarımızda)

İtaliyada təbliğati Qrand Nazaryan, doktor Bazareyan və digər Türkiyə erməniləri aparırdılar. Burada qurulan “Ermənistan üçün İtaliya Komitəsi” 1917-ci ilin əvvəllərində ermənilərə yardım etmək üçün italyan xalqına müraciət etdi. Belə çağırışları Turində işləyən doktor Bazareyan dərc etdirdiyi “Armenia” adlı jurnalda da edirdi. Romada qurulan İtaliya-Ermənistan Komitəsinin sədri İtaliyanın 1910-1911-ci illərdə baş naziri işləmiş Luici Luççati, üzvləri isə İtaliya parlamentinin üzvləri Barçilla, Qalli, Bissolati və Bonomi idi. İtaliyada “erməni məsələsi” ilə ən fəal məşğul olan şəxs Lesnid Bissolati idi. Mühəribədə döyüşmüş, yaralanıb tərxis edildikdən sonra nazir təyin edilmiş bu adam “erməni məsələsi”nə o qədər aludə olmuşdu ki, Qrand Nazaryana məktubunda belə yazırdı:

“Heç bir məsələ, heç bir xalqın məsələsi bizim üçün erməni məsələsi qədər mühiddəs deyildir. Belə ki, heç bir xalq ermənilər qədər zərər görməmişdir.”

L.Bissolatidən sonra “erməni məsələsi”ni ən çox müdafiə edən L.Luççati erməni nümayəndələrinə demişdi ki, İtaliya yeganə idealist ölkədir, merkantil dünyada yeri yoxdur. Tam əmin ola bilərsiniz, İtaliya sizin fanatik müdafiəçiniz olacaqdır. Özüne gəlincə o bildirdirdi ki, bütün bunları əvvəllər İngiltərənin baş naziri işləmiş, hələ 20 il əvvəl böyük dostu olan Vilyam Qladston dan öyrənib.

Böyük Britaniyada da təbliğat işi aparılırdı. 1917-ci ilin əvvəllərində katolikos V Gevorqu qəbul edən lodr Brays “erməni məsələsi”nin mühəribənin sonunda imzalanacaq sülh müqaviləsinin şərtlərinə daxil etməkdən ötrü çalışacaqlarını bildirdi.

Rusiya hakimiyyət orqanları ermənilərin düşükləri vəziyyət üçün Daşnaksütyunu təqsiirləndirdilər. Tiflis quberniya jandarma idarəsinin rəisi polkovnik Pastıulyin 1917-ci il yanvarın 28-də Qafqaz canışinliyi dəftərxanasının xüsusi şöbəsinin rəisinə yazdığı 188 Nəli məxfi məktubunda qeyd edirdi ki, “Türkiyə Ermənistanı”ndan uzaq olan və ermənilərin həyatı, inkişaf səviyyəsi, milli özünüdərkı haqqında tanış olmayan Daşnaksütyun rəhbərləri 30 il müddətində kabinetlərində oturaraq bütün bir xalqın taleyini həll etdilər və onu özbaşına buraxdılar. Özlərini ermənilərin taleyinin ifadəçisi hesab edən daşnaklar onu real dünya mühəribəsinə qədər gətirdilər, bu mühəribə nəticəsində ermənilərin azad olacağını təbliğ edirdilər. Lakin daşnaklar ermənilərə düzəlməz yaralar

Trabzondan köçən türklər

vurdular, onları yer üzündən silinmək həddinə gətirdilər. Belə vəziyyət bütün erməniləri Daşnaksütyunun əleyhinə yönəltdi. Xalq onları yalançı və saxtakar adlandırdı. Daşnaklar isə bunu türklərin etdiyinə dair haqqında şayiələr yaydılar. Daşnaksütyunun fəaliyyəti rusların işinə yaradı. Ermənisi Ermənistan qaldı. Bu isə həm Rusiya, həm də Türkiyə ermənilərinə mənfi təsir etdi. Yarlanmış şəraitdə özünü təmizə çıxarmaq üçün Daşnaksütyun belə bir təbliğat aparırdı:

“Könüllü dəstələri yalnız ruslar tərəfindən təşkil edilmişdir ki, türklər qəzəblənib erməniləri qırınsınlar.”

Bu fikri daşnakların xaricdəki dostları da müdafiə edirdi. Belələrindən biri H.Bekston və Anatol Frans idi. Əvvəllər Qafqazda olan H.Bekston rusların erməni siyasətini belə ifadə edirdi:

“Əgər ruslar bizimlə və fransızlarla əlaqədə olmasaydılar, erməni məsələsindən yaxa qurtarmaq üçün erməniləri öz əlləri ilə doğrardılar.”

Anatol Frans isə deyirdi:

“Ermənilər rusların qucağına elə atıldılar ki, sanki onları dünən tanımışdılar; doğrudanmı onlar 1896-cı il erməni qırğınından, 1905-ci ildə erməni-tatar toqquşmalarını və bundan sonra ermənilərin təqib olunmalarını necə unutmuşdular.”

Erməni iddialarının əsası varmı?

Ermənilərin türk hökumətinin təhlükəsizlik tədbirlərini “böyük fəlakət” və “qır-

Bəs gerçəkdən nə qədər erməni ölüb? Bunu qəti olaraq dəqiq rəqəmlə sübut etmək mümkün deyildir. İstənilən rəqəm haqqında mübahisə etmək olar. Əsas mənbə bu dövrdə Osmanlıda yaşayan ermənilərin sayı haqqında məlumatlardır. Lakin onlar da müxtəlifdir. Erməni patrikxanasının rəqəmlərini əsas götürən erməni əsilli Marçel Learta (La question Armenienne a la Lumire des documents. Paris, 1913) görə, 2 milyon 560 min, erməni tarixçisi Krikor Basmacıyana görə, 2 milyon 380 min, 1922-ci il noyabrın 20-dən fəsilə ilə 1923-cü il iyulun 24-dək keçirilmiş Lozan konfransında iştirak edən ermənilərin məlumatına görə, 2 milyon 250 min, erməni tarixçisi Gevorq Aslana görə, 1 milyon 800 min, fransız Sarı kitabına görə, 1 milyon 555 min, fransız coğrafiyaçısı və tarixçisi Lüdovik de Constonsona görə, 1 milyon 400 min, “Paris Revyü”yə görə, 1 milyon 300 min, Osmanlı statistikasına görə, 1 milyon 295 min, ingilis illik statistikasına görə, 1 milyon 56 min erməni bu dövrdə Osmanlı dövləti ərazisində yaşayıb.

Belə olduqda bir sıra suallar yaranır: Osmanlıda 1 milyon 500 min erməni yaşamadığı halda bu qədər ermənini necə öldürmək olardı? Bu sayda adamı öldürməkdən ötrü nə qədər hərbiçilər vardır? Ermənilərin ölümləri də artıb törəyirlərmə? Dünya mühəribəsi illərində bütövlükdə həyatlarını itirən 10 milyon nəfərin 1 milyon 500 min nəfəri doğrudanmı erməni olub? Bəs digər millətlərdən ölənlər haradadır? Osmanlı dövlətinin mühəribədə itirdiyi 2 milyon nəfər əhalinin 1 milyon 500 min nəfərinin erməni olması haqqiqətə nə qə-

Musa QASIMLI, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

dər uyğundur? Bəs ölən türklər haradadır? Ermənilərin kütləvi məzarlıqları varmı? Vardırısa haradadır?

Əslində, mühəribə şəraitdə Osmanlıda nə qədər erməni ölüb? Osmanlının sədrəzəmi - baş naziri Tələt Paşa Tərəqqi və İttihad Partiyasının son qurultayında mühəribə zamanı ermənilərin 300 min nəfər itirdiklərini təxmin edirdi. İngilis hərbi komandanlığının Nuru Paşa və digər generalı haqqında açdığı təhqiqat işində ölən ermənilərin sayı 300 min nəfər göstərilir. Bu, hərbi əməliyyatları aparılan dövrdə olmuşdur. Fransız din adamı Monseikneur Tauchet 1916-cı ildəki çıxışında 500 min erməninin öldüyünü bildirirdi. İngilis tarixçisi Arnold Toynbi bu rəqəmi 600 min göstərirdi. Ermənilər əvvəllər həmin sayı ingilislərdən götürmüşdülər.

Poqos Nubar Paşa Türkiyədən 700 min erməninin başqa ölkələrə köç etdiyini, 280 mininin isə Türkiyədə yaşadığını bildirirdi. Deməli, təxminən 1 milyon 300 min nəfər ermənidən 700 mini başqa ölkələrə gedib, 300 min nəfəri ölüb, 280 mini isə yaşamağa davam edib. Poqos Nubar Paşa Şərqi Anadoluda müsəlman əhalisinin 1 milyon 400 min nəfər olduğunu deyirdi. Onda belə nəticəyə gəlmək olur ki, ermənilərin öldürükləri müsəlmanlar ölən ermənilərdən xeyli çoxdur.

Ölən ermənilərin sayı haqqında dövrün erməni ictimai xadimlərinin məlumatları da uydurmaları alt-üst edir. Məsələn, erməni yazıçısı Arşak Çobanyan 1915-ci ildə “Mşak” qəzetinə Parisdən göndərdiyi “Həqiqət” adlı məqaləsində yazırdı ki, katolikos İstanbuldakı patriarxdan yazılı bir hesabat almışdır. Burada „Türkiyə Ermənistanı”nda öldürülən ermənilərin sayının 850 min nəfər olduğu yazılır. Lakin mövcud şəraitdə İstanbuldan erməni patriarxının hesabat göndərməsi az inandırıcıdır. A.Çobanyan yazırdı ki, görünür, bu hesabat Bolqarıstan ermənilərinin heç bir mənbəyə istinad edilmədən hazırladıqları məruzədir. Onların həmin məruzəni bütün dünya erməni mərkəzlərinə və kilə xadimlərinə göndərdiklərini qeyd edən A. Çobanyan vurğulayırdı ki, bu rəqəmə ölənlər, əsir düşənlər, hərəm kimi götürülənlər, islamı qəbul edərək xilas olanlar, Mesopotamiyaya göndərilənlər daxildir. Hesabatın çox şişirdildiyini və fəlakətə daha çox yer verildiyini qeyd edən A.Çobanyan yazırdı:

“...hesabat həddindən artıq tündləşdirilmiş rənglərlə yazılmışdır; fəlakət çox böyük və dəhşətlidir, ona görə də onun şişirdilmiş formada təqdim edilməsi xeyli ziyanlıdır... Lakin biz bizim üçün o dəhşətli və öldürücü bir fikrə aludə olmamalıyıq ki, Türkiyədə bütün ermənilik məhv edilmişdir və bizim üçün hər şey bərdəşlik məhv olmuşdur. Bunlar həqiqət deyildir. Bizə uzaqdan verilən bütün məlumatlar şişirdilmişdir. Bütün belə böhranlarda şişirdilmə qaçılmazdır... Lakin doğru deyildir ki, Türkiyədə ermənilik məhv edilmişdir və buna görə də biz onu baş vermiş fakt kimi qəbul edib digər millətlər arasında yaymamalıyıq.”

A.Çobanyan Roma papasının və ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun bu məsələyə qarışmasının bəhrəsiz olmayacağına ümid edir. V.Vilson və İstanbuldakı amerikan səfiri Henri Morgentavunun ermənilərin təqib olunmasına son qoymağa çalışdığını yazırdı. Ölən ermənilərin sayının şişirdildiyini A. Çobanyan belə ifadə edirdi:

“... görkəmli amerikan xadimlərindən ibarət olan “Erməni fəlakətləri”ni araşdıran amerikan komissiyası” yazılı və şəfahi mənbələrə, yerlilərin və xaricilərin məlumatlarına əsasən hesabat hazırlayaraq göstərdi ki, 850.000 nəfər erməninin öldürülməsi şahvidir. Bu rəqəm əvəzinə biz yalnız 500.000 tapırıq. Bu rəqəm həqiqətə uyğun gəlir. Erməni yazıçısı Şiravnzadənin dediyi kimi, həqiqəti söyləməkdən qorxmaq lazım deyildir.”

O daha sonra yazırdı: “Məsuliyyəti yalnız Milli Büronun üzərinə qoymaq və təsdiq etmək olmaz ki, məhz onun siyasəti bədbəxtliyin səbəbidir... Əgər belə bir fikirlə razılaşsaq, məhz Türkiyədən kənarda yaşayan ermənilərin müttəfiqlərə rəğbəti və özlərini fəda etməsi, xüsusən onların rus ordusundakı könüllü dəstələrə iştirakı türkləri ermənilərə qarşı hiddətləndirdi və onların təqib edilməsinə gətirdi, məgər buna görə yalnız Milli Büronu təqsirləndirmək doğrudurmu? Məgər xaricdəki bütün ermənilik Qafqazdakı ermənilik kimi bu siyasətlə həmrəy deyildimi? Məgər katolikosun özü bizim könüllülərə xeyir-dua vermədimi? Məgər Erməni Milli Bürosunun Avropadakı missiyasının sədri Poqos Nubar Paşa xalqa çağırışla müraciət etmədimi? Hansı ki, bütün qəzetlər dərc edildilər və o, könüllü hərəkəti boyunmadımı? Və yalnız rus ordusundakı könüllü ermənilər “muxtariyyət istəyirik” deyə bildirdilər, hansı ki, biz onu vermişik.

Tələt bəy Amerika səfirinə demişdi: “Ermənilərə elə bir sıyq hazırlayacağam ki, onlar ən azı 50 il “muxtariyyət” ifadəsini işlətmək imkanından məhrum olacaqlar... Xeyr. Bədbəxtlik üçün başlıca məsuliyyət bizim qəddar, bədbəxt taleyimizin üzərinə düşür. Hər şey bizim əleyhimizə yönəldi: bizim üçün xeyli əlverişli olan hadisələr gözənilmədən əlverişsiz xarakter aldı.”

"Baku" qəzetində sonralar, 1915-ci il 4 sentyabr tarixli 197 Nəli sayında dərc edilmiş “Ermənistanın göz yaşları” adlı məqalədə yazılırdı ki, Türkiyədəki bütün ermənilər 1 milyon 200 min nəfərdir, onlardan da 200 mini Qafqaza gəlib.

Bu əslində Qafqazın erməniləşdirilməsində növbəti addımın ermənilərin özü tərəfindən etiraf edilməsi idi.

1915-ci ildə Amerikada Daşnaksütyunun Mərkəzi Komitəsi Türkiyə hökumətinin erməniləri guya təqib etməsi ilə əlaqədar olaraq Amerika ermənilərinə etdiyi müraciətdə yazırdı ki, bu hadisələr nəticəsində 300 min nəfərədək erməni öldürüldü, 300 min nəfərədək erməni Mesopotamiya yollarında öldü, 200 min nəfər Rusiyaya qaçdı, nəhayət, 400 min nəfər erməni islam dinini qəbul etdi. Beləliklə, “Türkiyə Ermənistanı” ermənisiş qaldı.

Bu məsələ 1919-cu ildə amerikan generalı Ceyms Harbordun rəhbərliyi altında missiyasının da diqqətində olub. Onun hesabatında yazılırdı ki, 1914-cü ildə Asiya Türkiyəsində ermənilərin sayı 1 milyon 500 min nəfər olub. Onlar Anadoluda da-

75 yaşlı keşiş Ter-Qriqor Dərələyzski dinc türkləri öldürən dəstənin başında

ğınmış halda yaşayırdılar. Əgər hətta bütün dünyadan ermənilər altı vilayətə gəlsəydilər belə, yenə də türklər sayca çox idilər. Lakin bəziləri ermənilərin sayını daha da artırırılar. Missiyanın hesabatında 1919-cu ildə “Türkiyə Ermənistanı”nda təqribən 270 min erməninin olduğu, onların 75 mininin Suriya, Mesopotamiya və başqa regionlardan geri qayıdanlar, digərlərinin isə ölkədə qalanlar olduğu yazılırdı. Qeyd edildirdi ki, Yaxın Şərqi bütün hissələrinə yayıldıqları üçün Transqafqazda 300 min nəfər qaçqın, bunların içərisində türklər də var idi.

ABŞ alimləri Cəstin Makkartı və Kərolin Makkartı dövrün statistikasını təhlil edərək yazırlar ki, 1912-1922-ci illərdə həlak olan ermənilər 1 milyon 500 min və 2 milyon deyil, xeyli az olub, ölən ermənilərin sayını deyərəkən həlak olan müsəlmanları da nəzərə almaq lazımdır. Mühəribə şəraitində, hərbi əməliyyatların gedişində ermənilərin çəkdiyi acıların olduğunu deyən amerikan alimləri erməni silahlı dəstələrinin dinc türk və müsəlmanları da qırıdqlarını, statistikanın 600 min erməni ilə yanaşı 2 milyon 500 min Anadolu müsəlmanının öldüyünü, çoxlarının da türk olduqlarını yazırdılar.

Rus və sovet ədəbiyyatında da mühəribədə ölən ermənilərin sayı ziddiyyətli göstərilir. Rusiya şərqşünası Vladimir Qurko-Kryajin 1926-cı ildə yazırdı ki, Birinci Dünya mühəribəsi illərində 300 min nəfərə qədər erməni öldü, bu qədər də erməni Mesopotamiyada yollarda öldü, 200.000 nəfər erməni Rusiya qaçdı, 400.000 nəfərə qədər erməni isə islam dinini qəbul edərək xilas olub.

1959-cu ildə Moskvada çap edilmiş sənədlər külliyyatında heç bir mənbə göstərilmədən yazılır ki, guya 1915-1916-cı illərdə türklər yüz minlərlə erməni öldürdülər və Ərəbistan çöllərinə qovdular.

Tarixçi-türko loq Aron Noviqev də mənbə göstərmədən 1 milyon 500 min erməninin öldüyünü, 1 milyon 200 min erməninin Suriya, İraq, Rusiya, İran və başqa ölkələrə köçdüyünü iddia edir.

Heç şübhəsiz, rus və sovet tarixçilərinin yazdıqları məlum siyasətin təsiri altında olub və heç bir kiçik tənqidə tab gətirmir.

Osmanlı ensiklopediyasında 1915-1918-ci illərdə erməni silahlı dəstələrinin 600 min türk və kürdü öldürdükləri göstərilir. Ensiklopediyanın 7-ci cildində yazılır ki, bütövlükdə Osmanlı imperatorluğunda 1 milyon 300 min -1 milyon 500 min erməni yaşayıb, ölən ermənilərin sayı 1 milyon 500 min deyildir. Mühəribədə erməni itkisi 300 min nəfərə qədərdir və 703 min erməni Suriyaya köçürülüb.

Beləliklə, mötəbər tarixi mənbələr sübut edir:

– “erməni soyqırımı” deyilən bir məsələ olmayıb, tarixi və faktoloji əsası yoxdur, uydurma və başdan-başa cəfəngiyyatdır;

– xarici dövlətlərin əlində alət olan erməni terror-siyasi təşkilatları və kiləsəi Birinci Dünya mühəribəsi illərində bir neçə cəbhədə hərbi əməliyyatları aparən Osmanlı dövlətini arxadan vurub, mülki türk və digər müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qırıblar;

– erməni din adamları kilədən silah-sursat anbarı kimi istifadə ediblər. Bununla da xristianlığa ləkə vurublar;

– Osmanlı hər bir dövlətin ən vacib vəzifəsi olan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini qorumaq üçün qanunu tədbirlər görüb. Dövlət əleyhinə çıxan şəxslərin yaşayış yerləri ölkə daxilində jandarma və hakimlərin nəzarəti altında dəyişdirilib;

– ermənilər məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü gah Qərb ölkələrinin, gah da Ru-